

TEZ TANITIMI / DISSERTATION REVIEW:

KADI ABDÜLCEBBAR'DA LÜTUF TEORİSİ

“Mahsum AYTEPE, ‘Kadı Abdülcebbar’da Lütuf Teorisi’, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, 356 s.”

Tanıtım:

İzzet GÜLAÇAR

Arş. Gör., Muş Alparslan Ü. İslâmî İlimler Fakültesi

izzetgulacar@gmail.com

Genel olarak İslâm düşüncesi özel olarak da Kelâm ilmi açısından önemli olan Mu’tezile ve Kadı Abdülcebbar hakkında yapılan *Kadı Abdülcebbar’da Lütuf Teorisi* başlıklı doktora çalışması giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

“Ana İlkeleriyle Lütuf Teorisi ve İnâyet Düşüncesi ile Mukayesesi” başlıklı giriş bölümünde insan yaşamında Tanrı’nın rolü ve Kadı Abdülcebbar’ın elinde sistemli bir yapıya bürünen lütuf teorisinin felsefî ve kelâmî arka planı irdelenmiştir.

Musa b. Meymun’dan referansla insanların inâyete dair görüşlerinin beş grupta ele alınabileceğini söyleyen Aytepe, Grek felsefesinden Epikür, Sokrates, Platon ve Aristoteles; İslâm felsefesinden Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd; Ortaçağ Hristiyan Felsefesinden Augustinus ve Thomas Aquinas’ın inâyet görüşlerinin temel referanslarını ve teorik çerçevelerini sunmuştur. Aytepe’ye göre şahıslara, dönemlere, ekol ve doktrinlere göre vurgularda farklılıklar görülse de Allah ile insan arasındaki ahlâkî ilişkinin felsefî karşılığı olarak inâyet, Allah’ın evrenden insana kadar bütün mahlûkât üzerinde yaratma, yaşatma, koruyup gözetme, yol gösterme gibi tasarruflarının ele alınıp işlendiği bir düşünsel eğilimin karşılığı olarak anlaşılmıştır.

Kadı Abdülcebbar tarafından sistemleştirilinceye kadar ki felsefî/tarihsel birikimin sunulmasından sonra Allah’ın insana dair inâyetinin kelâmî karşılığı olan lütuf teorisinin Mu’tezilî gelişim süreci ele alınmıştır. Buna göre lütuf teorisi Mu’tezile’nin felsefî ve teolojik sistemini besleyen ve usûl-i hamse olarak ifade edilen beş ilkeden tevhid ve adalet ilkelerini temellendirmesi açısından önemli bir teori olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmada, Lütuf teorisinin Allah'ın kudret, adalet ve irâdesi, teklif, insanın özgürlüğü, kötülük problemi gibi Allah-insan, Allah-âlem ilişkisi çerçevesinde ele alınabilecek problem alanları ile ilişkisiyle birlikte bu teorinin mahiyet ve işlevine dair tartışmaların tespiti yapılmış, daha sonra Kadı Abdülcebbar'ın kendileri ile lütuf teorisini tartıştığı Mu'tezilî olan ve olmayan kişilerin görüşleri sunulmuştur.

"Lütuf Teorisinin Temelleri" başlıklı birinci bölümde Kadı Abdülcebbar'ın lütuf teorisi tartışmalarına dayanak teşkil eden temel problemler ele alınmıştır. Mu'tezile'nin benimsediği lütuf teorisinin ana çerçevesini oluşturan adalet prensibi ve ilgili olduğu problemler ile, lütuf teorisi ve ilâhî adalet, Allah'ın irâde ve kudret sıfatları, insan eylemleri (*Ef'ali İbâd*) ve insanın yükümlülükleri (*Teklif*) konuları arasındaki ilişki ortaya konmuştur.

Aytepe'nin tespitine göre Allah'ın mutlak irâde ve kudret sahibi, her an tasarrufta bulunan, her şeyi bilip gözeten, dilediğini yapan, eşi ve benzeri olmayan bir varlık olarak insana dair muamelesinde esas aldığı kıstasın ne olduğuna ve sorumluluğun nasıl anlaşılacağına dair tartışmalarda Mu'tezile'nin temel çabası, insanın ahlâkî davranışlarına alan açmaya yönelik bir tavır ortaya koymaktır.

"İrade Sifatının Niteliği" ile "İrade Sifatına Taalluk Eden Fiillerin Niteliği" konusunun tartışıldığı tezin bu bölümünde irâde sıfatının ezeliyeti, hâdisliği, insanın eylem alanına yönelik etkisi, ilâhî irâdenin Mu'tezile'nin sıfatlar görüşü içerisindeki yeri, Allah'ın fiilleri, insanın irâde hürriyeti gibi problemler, gerek Mu'tezile'nin içinde gerekse diğer bazı kelâmî ekoller ile karşılaştırılarak tartışılmış ve Kadı Abdülcebbar'ın bu konulardaki görüşleri sunulmuştur.

Aytepe'ye göre Allah'ın irâdesi, lütuf fiili ve insan irâdesinin hürriyeti bağlamında Allah, insana dair yönlendirmelerinde, onun ahlâkî eylemlerde bulunmasının vazgeçilmez şartı olan irâde hürriyetini ihlâl etmemiştir. Bu nedenle lütfun irâde hürriyeti ile çeliştiği söylenemez. Bununla birlikte Allah'tan insana doğru yönelen bir irâde de vardır ve bunun sonucunda insan bir takım eylemlere yönelmektedir. Lütuf teorisi açısından zorunlu olan ancak zorlayıcı olmayan bu etki, çağırıcı (*dâî*) seviyesindedir. Bu bağlamda Mu'tezile için vazgeçilmez olan insanın ihtiyâr niteliği ile aynı derecede zorunlu olan ilâhî yardıma gereksinim duyma yapısını bağdaştırmak için lütuf fiilinin *dâî* işlevi gördüğü ifade edilmiştir.

Mutlak güç ve kudret sahibi olan Allah'ın insanın ahlâk alanına dair eylemleri ile ilişkisi, kudret ve istitaatin Allah ve insan için ne anlama geldiği, insanın ahlâkî niteliğinin mutlak kudret karşısındaki durumu tartışma konusu edilen bir başka problemidir.

Mu'tezile'nin insanın ahlâkî niteliğinin mutlak kudret karşısında zedelenmediği iddiası ile mutlak kudretin insanın eylem özgürlüğünü sınırlandırıp sınırlandırmadığı meseleleri "Kudret" bağlamında

tartışılmıştır. İnsan kudretinin ilâhî kudret karşısındaki durumu Mu'tezilî bakış açısına göre şu üç başlık altında toplanmıştır. İlâhî kudretin sınırı olarak makdurlar, kudretin makduru öncelemesi (takaddüm) ve kudretin zıtlara şamil olması.

Bu tartışmalar bağlamında Aytepe'ye göre sonuç itibariyle, lütfun kaynağı olarak Allah'ın irâde ve kudreti insan fiilleri üzerinde icbâr edici bir etkiye sahip değildir. Allah, fiillerini tercih aşamasında bulunan insanlara "pozitif ortam" sağlar. Pozitif ortam, tercih aşamasındaki insanın tercihlerini belirlemeksizin en iyiyi seçebileceği fizyolojik, psikolojik ve epistemolojik koşulların temin edilmesini ifade eder. Bu koşullarla sağlanan ortamın pozitif bir değer taşıması biraz da insanın tutumuna bağlıdır. İnsan, donanımlarının imkân tanıdığı sorumluluk alanlarını kuşatabildiği oranda kendisi için hazırlanmış ortamın pozitif değerini fark eder. Lütuf teorisi, bu anlamda insan için hazırlanmış ortamın pozitif değerini belirgin kılmayı hedefler.

Bu bölümde ele alınan diğer bir problem ise "Lütuf ve İnsan Eylemleri (*Ef'âl-i İbâd*)" problemidir. Bu bölümde de yazarın ifadesi ile "Allah istedi diye" yapmak zorunda olmadığımızın ispatından sonra, eylemlerimizi "biz istiyoruz diye" gerçekleştirdiğimizin izahına yönelik tartışmalar yapılarak, lütfun dinamik öznesi olarak insanın eylem özgürlüğüne sahip olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Yine bu başlık altında Kadı Abdülcebbar'ın problemi ele alış fâilin eylemleri karşısında tercihi, özgürlüğü, teklif, Allah'ın fiilleri, insan fiilleri, lütuf ve kesb teorilerinin karşılaştırılması Cebriyye, Eş'arilik, Maturidîlik bağlamında tartışılmıştır.

Birinci bölümün ana problemlerinden bir diğeri de, "Lütuf ve İnsanın Yükümlülükleri (*Teklif*)" başlığı altında tartışılan lütfun, insanın ahlâki sorumlulukları ile olan irtibatıdır. Genel olarak teklifin mahiyetinin ele alınmasından sonra Kadı Abdülcebbar'ın teklif tanımı verilmiştir. Buna göre Kadı Abdülcebbar teklifi, "Allah'ın yarar temin etmeye veya zararı gidermeye dönük olarak kişiden yapması veya yapmamasını istediği ve içinde zorlamaya varmayan bir meşakkatin olduğu bildirim" şeklinde tanımlamıştır.

Meşakkât, külfet, i'lâm (bildirme), ilcâ gibi tanımda geçen kavramların mahiyetlerinin tek tek izâh edilmesi ile birlikte lütuf teorisinden hareketle teklif ve illet-ma'lûl konuları ele alınmıştır.

Lütuf ve teklif arasındaki ilişkiyi "teklifin lütuf olması" ve "teklifte lütuf" olarak iki kilit ifade ile özetleyen Aytepe'ye göre teklif, bir taraftan insana faaliyette bulunacağı bir alan sunarak ahlâkî eylemde bulunacağı "manevi bir ortam" temin etmekte, diğer taraftan eylemlerin "değer"leneceği bu ortamı insana taşıyarak onunla "maddi bir vasat" bulmaktadır.

Tezin ikinci bölümü “Lütuf Teorisi ve Gerçekleşme Koşulları” başlığını taşımaktadır. Lütfun anlamı ve kavramsal çerçevesi, işlevi, kaynakları, sıhhat şartları, lütufta değişiklik (bedel) problemi, lütufta vücubiyet problemi ve lütfun sem’ ile ispatı bu bölümde ele alınan temel problemlerdir. Teorinin kavramsal ve kuramsal yönünün irdelendiği bu bölüm genel olarak Mu’tezile’nin özelde de Kadı Abdülcebbar’ın bu teoriyi dayandırdığı terminoloji ve problem alanlarının tespiti ve anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

“Lütfun Anlamı ve Kavramsal Çerçevesi” başlığı altında, “Lütuf” kavramının sözlük ve ıstılâhî anlamı üzerinde durularak Kur’an’daki anlam dünyası sunulmaktadır.

Aytepe’nin tespitine göre lütuf kavramı ekseninde ortaya çıkan anlamlar ile ulaşılan geleneksel sonuçların Mu’tezile’nin Allah ile insan arasındaki ahlâkî ilişkinin yönüne ışık tutmak için ortaya attığı lütuf teorisinin genel bağlamına uygun olduğu söylenemez. Kavramın ihtiyârî eylemlere imkân verecek bir anlama kavuşturulması ihtiyacı, başta Cübbaîlerî meşgul etmiş ve onları yeni bir anlam arayışına sevk etmiştir.

Kadı Abdülcebbar’ın lütuf kavramına getirdiği ıstılâhî anlamı şu şekildedir. “Vacip olsun, mendup olsun, mükellefin sayesinde/kendisiyle teklif kapsamına giren şeyi seçtiği ya da seçmeye yaklaştığı her hadisedir.” Aytepe’ye göre Kadı Abdülcebbar’ın lütuf tanımı, ahlâkî değer ifade eden hasen fiilleri, şer’î değer ifade eden vacip ve mendup fiilleri, fiillerin bu değeri kazanmasını sağlayan dinamik teklif ortamını, bu ortamın “ahlâkî” nitelik kazanmasının en önemli şartı olan özgür irâde seçimi ve bu seçimi yapmasını temin eden fiziksel ve metafiziksel her tür motivi içerir. Bu içeriği ile lütfun insanın ahlâkî eylemlerinin taşıyıcısı konumuna getirildiği görülmektedir.

Lütuf kavramının Mu’tezilî kelâm literatüründe Kur’an’daki kullanımından farklı bir gelişme seyretmesi, Mu’tezilî kelâmcıların bir dünya görüşü olarak Kur’an’a dayalı anlayışlarının sonunda ulaştıkları bir tasavvur olarak görülmelidir. “Tarihin belli dönemlerinde karşılaşılan düşünsel problemleri, Kur’an’ın önerdiği kavramları kullanarak, ancak onlara yeni tasavvurlar ekleyerek çözümlenmeye çalışmak, inşa eden bir aklın işleyen yapısını gösterir” diyen Aytepe, buradan hareketle kelâmın kendi toplumsal gerçekliğinden kopuk bir disiplin olmadığını da ayrıca dikkatlere sunmaktadır.

Lütfun kavramsal çerçevesinin tartışıldığı bölümde Tefvik, İsmet, İzâhetü’l-İlel/İlletleri Giderme, Salâh, Maslahât, İstislâh-Aslah ve Mefsedet kavramları, ilgili oldukları problem alanları ile irtibatlı bir şekilde ele alınmıştır.

“Lütfun İşlevi” problemi, Kadı Abdülcebbar’ın “Lütuf, fiillerde – lütuf oluşu bakımından- dâîlerin işlevini görür” veya “Lütuf, fiili seçmeye çağırın

dâidir.” tanımlarından hareketle tartışılmıştır. Buna göre fiilin ortaya çıkmasında dâilerin icra ettiği fonksiyon ne ise lütfun fonksiyonu da odur yargısına varılabileceğini söyleyen Aytepe, bu bağlamda dâî-irâde farkı/ilişkisi, dâî-kudret farkı/ilişkisi, dâî-bilgi farkı/ilişkisi ile dâî-lütuf farkı/ilişkisi problemlerini tartışmaktadır. Lütuf fiilinin kendilerinden sâdır olan varlıklar olarak tespit ettiği “Lütfun Kaynakları” ve bir lütfun başka bir lütfun yerini tutamayacağı, lütufta değişiklik (bedel), lütufların değiştirilip değiştirilemeyeceği hususu elemeler ve hadler bağlamında ele alınarak konunun daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

“Lütfun Sıhhat Şartları” başlıklı bölümde lütfu konu olan fiilin varlığının kabul edilmesinden sonra Kadı Abdülcebbar’a göre lütfun sıhhat şartları şu şekilde tespit edilmiştir. Lütuf ile onu takip eden fiil arasındaki zamansal ilişkiyi ifade eden lütfun daha önce gelmesi (takaddüm), lütfun iyi (hasen) olması, lütuf-temkin/imekân ilişkisi, ihtiyâr, mükellefin lütuf maltuf (lütedilen) ve ikisi arasındaki ilgiye dair bilgisi ve irtibat (taalluk).

İlgili bölümün son tartışma konusu lütufta bulunmanın Allah için bir yükümlülük olduğu, Allah’ın da insanlar gibi yapmak zorunda olduğu fiilleri olan bir varlık olarak telakki edilmesine yol açan vücûbiyet düşüncesinin tartışıldığı “Lütufta Vücubiyet Problemi”dir.

Vücûbiyet tartışmalarının temelde nedensellik tartışmalarına bağlı olarak Allah’ın fiilleri bağlamında tartışıldığını söyleyen Aytepe, bu düşüncenin Tanrı tasavvurlarını da etkilediğini söylemektedir. Vücûbiyet düşüncesinin Eş’ârî, Maturidî ve Mu’tezilî kelâm okulları tarafından nasıl anlaşıldığının tartışıldığı “Vücûbiyet Probleminin Genel Çerçevesi” başlıklı bölümden sonra Kadı Abdülcebbar’ın vücûbiyet problemini delillendirmesi üzerinde durulmuştur.

Kadı Abdülcebbar’ın “Vücûbiyeti Delillendirme Problemi” Aslah, Sevap ve Lütuf ilkeleri bağlamında tartışılarak bu konuda hem genel Mu’tezilî düşüncenin hem de Kadı Abdülcebbar’ın argümanları ele alınmıştır. Kadı Abdülcebbar’a göre lütfun vücûbiyetinin genel çerçevesinin ele alınması ve lütfun sem’ ile ispatının yapılması ile problem çok yönlü bir araştırmaya tabi tutularak okuyucuya kapsamlı bir değerlendirme imkânı sunulmuştur.

“Lütuf Teorisiyle Temellendirilen Konular” başlıklı üçüncü ve son bölümde de kötülük problemi, Şeriatın lütuf olması, Nübüvvetin lütuf olarak gerekliliği, bilginin lütuf olarak zorunluluğu konuları, ilgili oldukları problem alanları göz önünde bulundurularak tartışılmıştır.

Kötülük probleminin Tanrı ile ilişkisi, kötülük sınıflandırması ve bu sınırlandırmaya tabi tutulacak kötülük türleri ve Kadı Abdülcebbar’ın kendileri ile konuyu tartıştığı muhalif eğilimlerin ele alındığı “Kötülük Probleminin Genel Çerçevesi” başlıklı bölüm, tartışmanın tarihsel ve düşünsel arka planını sunmaktadır.

Aytepe'ye göre Kadı Abdülcebbar kötülük problemi örneği olarak elemelerle ilgili düşüncelerini Seneviye, Tenâsüh inancı gibi anlayışları benimseyen İslâm dışı fırkalar ile İslâmî fırkaların bu yöndeki inançlarının eleştirisi üzerine bina etmektedir.

“Kadı Abdülcebbar'da Kötülük Problemi Örneği Olarak Acılar (Âlâm)” başlığı, konunun bu bağlamda irdelenmesi için kaleme alınmıştır. Elemin ontolojik olarak tartışıldığı bu bölümde şu konular ele alınmıştır:

Acının zulüm ve abes olmasına bağlı olarak “Acıyı Kötü Yapan Durumlar”

Elemin hasen olması, elde edilen yararın zararı hasen yapması, daha büyük bir zararı gidermenin elemin hasen yapması, hak etmişliğin (istihkâk) zararı hasen yapması, iki yönden (yarar, zararı def') birinin bulunduğu zannedilmesi elemin hasen olmasına imkân vermesine bağlı olarak “Acının Lütuf Değeri Kazanması”;

“Kötülük Probleminde Lütuf Oluşu Tartışmalı Konular” bağlamında da hastalıklar, inkâr edeceği bilinene yapılan teklif, şeytanın çağrısı (vesvese), şehvetin fazlalığı konuları tartışılarak Kadı Abdülcebbar'ın bu problem alanlarına dair yaklaşım ve tespitleri sunulmuştur.

Aytepe'ye göre “Şeriatın Lütuf Olması” hususunda Kadı Abdülcebbar şeriatın gerekliliğini lütuf olarak açıklamış olmakla onu ahlâkî bir gerekçeye dayandırmıştır. Kadı Abdülcebbar, Şeriatı akliyyât üzerine bina etmiştir. Gerek akliyyâtın gerekse şeriatın temel işlevi iyi olana yöneltici bilgi kategorilerini ihtiva etmeleridir. Akliyyât, evrensel ve değişmez hükümlerle insan aklına yüklenmişken, şer'iyât lütuf ve maslahat olması hasebiyle zamana göre değişmekte ve akliyyâtı tafsil etmektedir.

Aytepe'nin tespitine göre şeriatlerin zaman ve şartlara göre değişen yapısı (nesh), lütuf oluşunun en önemli göstergelerindendir. Zira insanların maslahatı zamana ve şartlara göre değişebilmektedir.

Şeriatın hem şer'î fiil hem de şer'î kabîh yönleriyle ilgili tartışmaların sunulduğu “Şeriatın Lütuf Yönü Olarak Maslahat-Mefsedet Diyalektiği” başlıklı bölümde konuya ilişkin kavramsal çerçeve ve problemler tartışılmıştır.

Aytepe'ye göre Kadı Abdülcebbar'ın şer'iyâyâta ve onun lütuf oluş yönüne dair ortaya çıkan bu problemi ele alışında, onun kelâmî çabasının muharrik çevre unsurlarından olan Berâhîme'nin temel iddiaları etkili olmuştur.

Berâhîme ve nübüvvet karşı olan diğer görüşler karşısında nübüvvet savunusu ile başlatılan “Nübüvvetin Lütuf Oluşu” bölümünde Kadı Abdülcebbar'ın bu konudaki görüşleri ele alınmıştır.

Aytepe'ye göre Mu'tezîle'nin adalet ilkesiyle ilgili olarak, nübüvvetin lütuf olarak değerlendirilmesi, teklife muhatap olan insanın ihtiyaçlarını esas alan bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Bu da lütuf olarak nübüvvetin

gerekliliğini merkeze almayı gerektirir. Nübüvvetin lütuf oluşu aklın, bilgisine ulaşmakta yetersiz kaldığı hususların açıklığa kavuşturulması, insanın aciziyeti gibi peygamberin şahsı dışında gelişen koşullar ile birlikte peygamberin şahsıyla ilgili oluşan şartlara bağlı olarak tartışılmıştır.

“Bilginin Lütuf Olarak Zorunluluğu” probleminin tartışıldığı bölümde Aytepe’nin tespitine göre Kadı Abdülcebbar bilgiyi, insanın teklif bağlamında ulaşabileceği hedeflere araç olabilme özelliğine göre bir değer skalasına tabi tutmuştur. Onun bilginin gerekliği ile lütuf arasında kurduğu ilişki, bu eğilimine bir örnek oluşturmaktadır. Bilgi, nazar ve hâtır kavramları bağlamında bilginin mükellef için lütuf olma yönü tartışma konusu edilerek aynı zamanda kısmen Kadı Abdülcebbar’ın bilgi görüşü de ele alınmıştır.

Ele aldığımız çalışma sahip olduğu zengin kaynakçası, muhtevasının bütünlüklü bir şekilde sunulduğu sonuç bölümü ve İngilizce-Türkçe özetler ile son bulmaktadır.

Değerlendirme

Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün danışmanlığında, Dr. Mahsum Aytepe tarafından hazırlanan “Kadı Abdülcebbar’da Lütuf Teorisi” başlıklı doktora tezi, Türkiye’deki Mu’tezile ve Kadı Abdülcebbar çalışmalarında önemli bir boşluğu doldurarak alana ve konuya ilgi duyan araştırmacılar için başvurulması gereken önemli bir çalışmadır.

Çalışmada ele alınan Lütuf problemi, İslâm düşüncesinde bir kavramın haritasının çıkarılarak ilgili olduğu problem alanları ve kavram dünyası ile irtibatlı bir şekilde nasıl çalışılabileceğinin önemli örneklerinden birini teşkil etmektedir. Böyle bir çalışma ayrıca İslâm düşüncesinin gelişim serüvenine dair farklı bir okuma imkânı sunarak okuyucunun zihninde yeni yol haritalarının oluşmasına fırsat vermektedir.

Çalışma Mu’tezile ve Kadı Abdülcebbar örneğinde Kelâm ilminin masa başında, teorik olarak gelişmediğini, aksine kendi döneminin güncel meseleleri ile ilgilenerak çağdaş olan insanların düşünsel, teolojik problemlerinin çözüm arayışı iddiasında olduğunu göstermiştir.

Zaman zaman felâsife ile yapılan karşılaştırmalarda Kelâm ve İslâm Felsefesi arasında bazı kıyas ve karşılaştırmalara gidilmiştir. Bu durum metodolojik farklılığa sahip disiplinlerin problemleri ele alışlarındaki yöntemleri okuyucuya sunması açısından önemlidir. Ancak şunu da ifade etmeliyim ki, bu durum felsefe ve felâsife lehine biraz daha geliştirilmelidir.

Çalışmada ele alınan problem, tarihte kalmış bir problem olarak kalmamakta modern dönem insanının karşı karşıya kaldığı düşünsel ve teolojik bir takım problemlerinin anlaşılmasında önemli bir yerde durmaktadır.

Araştırmada başvurulan birincil ve ikincil derecedeki zengin kaynakça ve kullanılan bütünlüklü üslup çalışmanın ilmi değerini daha da arttırmaktadır.